

ΟΙ ΚΛΑΣΣΙΚΟΙ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ

ΛΑΖΑΡΟΥ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ

Ἐὰν οἱ ἔμποροκράται, προσεπάθησαν νὰ διερευνήσουν τὰς δυνατότητας τῆς ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομικῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους καὶ οἱ φυσιοκράται ἐπέμειναν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γεωργίας, οἱ κλασσικοὶ ἐξέθεσαν τὰς ἐπὶ τῆς οἰκονομίας ἀπόψεις των εἰς περιόδον καθ' ἣν ἡ βιομηχανικὴ ἔπα' νάστασις (1760—1830) συνετελεῖτο καὶ ἡ ἀγορὰ διηυρύνετο ὑπὸ τὸν βιομηχανικὸν καπιταλισμὸν. Οὗτος δὲ εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον οἱ κλασσικοὶ ἠσχολήθησαν καὶ μὲ θέματα μακροχρονίου διαδικασίας, ἀναζητοῦντες τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως.

Ἐκ τῆς ἰδρυτῆς τῆς Κλασσικῆς Σχολῆς Adam Smith (1723—1790) κατ' ἀρχὴν μᾶς εἰσάγει εἰς τὰς περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀντιλήψεις του ἐξετάζων τὰς μεταβολὰς τῶν ἀναγκῶν, τῶν πόρων καὶ τῆς τεχνολογίας, παρουσιάζων τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς οἰκονομίας. Καὶ δεδομένου ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἐξέλιξις συνδυάζεται μὲ τὴν τελικὴν του ἄποψιν περὶ πλοῦτου, ἐξ αἰτίας τῆς αὐξήσεως τοῦ εἰσοδήματος, συνεπεία τῶν ἐπεκτάσεων ἐκ τῶν ἐπενδύσεων καὶ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τοῦ αὐξανομένου πληθυσμοῦ, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Smith εἶναι καὶ εἰς τὸ θέμα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ὁ βασικὸς τῶν κλασσικῶν συγγραφέων. Ἡ περὶ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων ἄποψις τοῦ Smith εἶναι τὸ σημεῖον ἐκκινήσεως ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἰδιαιτέρως δὲ ὅταν οὗτος τονίζη τὴν σημασίαν τῆς βιομηχανίας ἔναντι τῆς γεωργίας, διότι κατ' αὐτὸν ἡ πρώτη ἐπιτρέπει καὶ ἔχει ὀλονὲν ἑντελέστερον καταμερισμὸν τῶν ἔργων¹. Προσέτι, ὁ Smith προβαίνει εἰς τὴν ἀξιόλογον παρατήρησιν ὅτι ἡ τεχνολογία ἐπιτρέπει τοιαύτας ἐφαρμογὰς εἰς τὴν γεωργίαν, ὥστε αὗται τελικῶς νὰ εἶναι πρὸς ὠφέλειαν τῆς κοινότητος. Διότι ἐὰν ἐξ αἰτίας τῶν τεχνολογικῶν προόδων μίᾳ ἀγροτικῆ οἰκογένεια παράγη διπλάσιον προϊόν, τοῦτο σημαίνει, δι' ὀλόκληρον τὴν κοινότητα, ὅτι τὸ ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ τρέφει ὀλόκληρον τὸν πληθυσμὸν. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων τὸ ὑπόλοιπον τοῦ πληθυσμοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθῇ μὲ ἄλλας ἀπασχολήσεις, ὅπερ σημαίνει ἐξοικονόμησιν ἐρ-

1) A. Smith : An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations, 1776, ἐκδ. 1961, σελ. 401 κ. ἐπ.—Y. S. Brenner : Theories of Economic Development and Growth, London, 1966, σελ. 30 κ. ἐπ.

γασίας πρὸς ὄφελος τῆς οἰκονομίας μιᾶς χώρας (1). Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Smith εἶναι ἐπηρεασμένοις ἀπὸ τὸ ἔργον τῶν φυσιοκρατῶν, θεωρῶν ὅτι αἱ διάφοροι ἀστικάι παραγωγικαὶ ἀπασχολήσεις ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ πλεονόσματος (surplus) τῆς γεωργίας (2). Ἀλλὰ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ὡς ἐλέχθη, αἱ ἐξελίξεις αἵτινες λαμβάνουν χώραν εἰς τὴν βιομηχανίαν ἐπηρεάζουν τὸ πλεόνασμα τοῦτο. Ἔτι δὲ καὶ ἐὰν ὁ πληθυσμὸς αὐξάνη, κατὰ ποσοστὸν πιέζον τὰς εὐχερέας διαβιώσεώς του, αἱ τεχνολογικαὶ ἐφαρμογαὶ εἰς τὴν βιομηχανίαν ἐπιτρέπουν τὴν αὐξησιν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς.

Αἱ ἀνωτέρω ἀντιλήψεις τοῦ Smith στηρίζονται ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ θεωρητικοῦ του οἰκοδομήματος καθ' ὃ πλουσιώτεροι χῶραι οὐσιαστικῶς εἶναι αἱ περισσότερον προωδευμένοι καὶ οὐχὶ αἱ ἔχουσαι ἀφθότους πηγὰς πλοῦτου, ὡς ἐπίσης καὶ ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας εἶναι εἰς τὴν γεωργίαν βραδύτερον ἀφ' ὅσον εἰς τὴν βιομηχανίαν.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Smith εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ περιβάλλοντος του διὰ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, τὴν αὐξησιν τῆς τιμῆς τῶν εἰδῶν διατροφῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν αὐξησιν τῶν εἰσοδημάτων τῶν γαιοκτημόνων εἰς βάρος τῶν εἰσοδημάτων τῶν ἐπιχειρηματιῶν, τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καλυπτόντων ὅπωςδῆποτε τὸ ἐλάχιστον ὄριον συντηρήσεώς των (3). Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁμως ἡ ἀποψὶς του κατέληγεν εἰς τὴν αἰσιοδοξίαν ἀντὶ τῆς ἀπαισιοδοξίας τῶν Malthus καὶ Ricardo, ἐφ' ὅσον ἐδέχετο ὅτι ἡ προοδευτικὴ κοινωνία διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἐπιτευγμάτων θὰ ἀντιμετώπιζε τοὺς ἐκ τῆς ὑψώσεως τῆς τιμῆς τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ κινδύνους (4). Οὕτως ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, ὁ Smith ἐφρόνει ὅτι ἀντὶ νὰ ἔχωμεν κατιοῦσαν τάσιν συσσωρεύσεως κεφαλαίων θὰ ἔχωμεν ἀνιοῦσαν τοιαύτην μὲ ἐπενδύσεις ἀποδοτικὰς διὰ τὴν διεύρυσιν τῶν ἀγορῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Οἰκονομίας.

Ὁ Smith, βάσει τῶν ἰδεῶν του αὐτῶν, δὲν ἐστηρίζετο μόνον εἰς τὸν παράγοντα τῆς τεχνολογίας, ἀλλὰ ἐβάσιζε τὰς ἀπόψεις του καὶ ἐπὶ ἐτέρου παράγοντος, τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς τάξεως, ἣτις ἐκυρίαρχει ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ στίβου.

Οἱ ἐμποροκράται ἐλαβον σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τὰς τάξεις ταύτας χάριν

1) A. Smith: σελ. 163—J. M. Letiche: Adam Smith and David Ricardo on economic growth εἰς B. F. Hoselitz: Theories on economic growth, Oxford, 1965, σελ. 67.

2) Ὁ Adam Smith ταξιδεύσας εἰς Γαλλίαν ἐγνώρισε τὸ ἔργον τῶν φυσιοκρατῶν. Τὴν δὲ συγγραφὴν τοῦ ἔργου του «Wealth of Nations» ἤρχισεν εἰς Τουλούζην (P. Bonfante: Storia del commercio (parte seconda), Torino, ἐκδ. 1946, σελ. 152).

3) «Πρέπει νὰ ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἐργασίας του — λέγει ὁ Smith — καὶ ὁ μισθὸς νὰ ἐπαρκῇ τοῦλάχιστον διὰ τὴν συντήρησίν του, ἔτι δὲ περισσότερον καὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν του, ἄλλως ἢ ἐργατικὴ τάξις δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διατηρηθῇ πέραν τῆς μιᾶς γενεᾶς» (A. Smith: σελ. 69, κ. ἐπ.).

4) Ἐπὶ τῶν ἰδεῶν του αὐτῶν στηριζόμενος ὁ Smith εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὴν συνεχῆ αὐξησιν ἐργατικῶν χειρῶν εἰς Ἀγγλίαν, ἣτις προέκυπτεν ἐκ τῆς μεγάλης καὶ ἐπὶ παγκοσμίου κλίμακος εὐημερίας τῆς (A. Smith: σελ. 200).

τῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους, οἱ προσδεδεμένοι ὁμῶς εἰς τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς γῆς φυσιοκράται, ἐτόνισαν τὴν σημασίαν τῆς ἀγροτικῆς τάξεως ὡς μόνης παραγωγικῆς ἐναντι τῶν λοιπῶν τάξεων. Ὁ Smith ἦτο ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐστήριξε τὸ οἰκοδόμημά του ἐπὶ τῆς βιομηχανικῆς κυρίως τάξεως.

Ὁ Smith καθορίζει τὸ εἰσόδημα τῆς βιομηχανικῆς τάξεως ὡς εἰσόδημα ἐκείνων, οἵτινες χρησιμοποιοῦν ἢ ἐκμεταλλεύονται τὸ κεφάλαιον (1). Ἡ αὐξησις τοῦ κεφαλαίου εἰς μίαν χώραν ὑψώνει τοὺς μισθοὺς καὶ τείνει νὰ ὑποβιβάσῃ τὸ κέρδος. Καὶ τοῦτο ἔνεκα τοῦ συναγωνισμοῦ, ὅστις κατευθύνει τὰ κεφάλαια εἰς τὰ καλλίτερον ἀμειβόμενα ἐπιχειρηματικὰ ἔργα (2). Τὰ κεφάλαια δὲ ταῦτα εἰς τὰς μὴ προοδευτικὰς χώρας τελικῶς παραμένουν ὑπὸ λιμνάζουσας κατάστασιν διὰ νὰ ἐκπέσουν οἱ μισθοὶ καὶ τὰ κέρδη (3).

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Smith ἤδη ἀπὸ τοῦ βιβλίου του «Theory of Moral Sentiments» (1759), δὲν μετέβαλλεν ἀπόψεις σχετικῶς μὲ τὴν σπουδαιότητα τοῦ κινήτρου τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος διὰ τὴν οικονομικὴν πρόοδον. Κατ' αὐτόν, τὸ σύνολον τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, σημαίνει ὠφέλειαν διὰ τὴν οικονομίαν, ἣτις προξενεῖ τοὺς ὄρους καὶ τὰς συνθήκας ἀναπτύξεώς της.

Ἴνα ἐκδηλωθῇ τὸ συμφέρον καὶ ἐπιτευχθῶσι τὰ ἐξ αὐτοῦ ὠφελήματα ἀπαραίτητος καθίσταται, συμφώνως πρὸς τὸν Smith, ἡ ὑπαρξις ἐλευθέρου ἐμπορίου. Διότι μόνον ὑπὸ ἐλευθέρου ἐμπορίου, ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, θὰ ἦτο ἐπιτευκτὴ ἡ ἐπέκτασις τῶν οικονομικῶν συναλλαγῶν καὶ ἡ προαγωγή τῶν οικονομικῶν δυνάμεων. Πρὸς τὸν σκοπὸν ὁμῶς τοῦτον ὁ Smith δὲν ἀπέκλειε τελείως τὸ Κράτος. Πράγματι, ὑπὸ τοῦ Smith ἀνεγνωρίζετο ἡ ἀνάγκη τῆς δραστηριότητος τῆς κυβερνήσεως, τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ὑγείας, δημοσίων ἔργων, ρυθμίσεως τοῦ νομισματικοῦ συστήματος καὶ τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀνάγκη φόρων εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς χάριν τῶν ἐσόδων τοῦ Κράτους καὶ τῆς οικονομικῆς προόδου του (4). Καὶ ἀκριβῶς διὰ τὴν πρόοδον ταύτην ὁ Smith ἐπέμενε εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν μετὰ τῶν ἀποικιῶν σχέσεων. Διότι ναὶ μὲν ὁ ἐν Ἀμερικῇ ἀποικισμὸς καὶ ἡ διὰ τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἑλπίδος διάνοιξις τῆς πρὸς τὰς Ἰνδίας ὁδοῦ ἐπέτρεψαν τὴν οικονομικὴν ἐπέκτασιν καὶ τὴν ἐξεύρεσιν νέων πηγῶν πλουτοῦ, ἀπὸ τῆς ἄλλης ὁμῶς πλευρᾶς ἐδημιουργήθησαν ἕτερα προβλήματα οὕχι τόσον εὐχάριστα διὰ τὰς μητροπόλεις. Προχωρῶν δὲ εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν ἰδεῶν του ὁ Smith, ὑπεστήριξε τελικῶς, τὴν ἀποφυγὴν πάσης δαπάνης ἀπὸ μέρους τῆς Ἀγγλίας διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ἀποικιῶν καὶ τὴν ἐπίτευξιν συμφωνίας μεταξὺ μητροπόλεως καὶ ἀποικιῶν διασφαλιζούσης τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον.

1) A. Smith: σελ. 54.

2) A. Smith: σελ. 89.

3) A. Smith: σελ. 96. καὶ E. Mc Kinley: The theory of Economic Growth in the English Chassical School εἰς Hoselitz op. cit σελ. 97 κ. ἐπ.

4) A. Smith: σελ. 101-102, 120-123, 350 κ. ἐπ.— Προβλ. J. M. Letiche: σελ. 70 καὶ Lionel Robbins: The Theory of economic policy, London, 1952.

Γενικῶς, τὸ ἔργον τοῦ Smith διακρίνεται διὰ τὴν αἰσιόδοξον δομὴν του, καὶ τὴν τάσιν πρὸς ἐπέκτασιν τῆς οἰκονομίας ἐφ' ὅσον κυριαρχεῖ ὁ βασικὸς παράγων τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ὁ τῆς προόδου εἰς τὴν οἰκονομίαν, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν κοινωνίαν. Δι' ὃ καὶ ὁ Smith παρατηρεῖ: «... Ἡ ζήτησις ἐργασίας αὐξάνεται φυσικῶς μετὰ τὴν αὐξησιν τοῦ ἔθνικοῦ πλοῦτου»⁽¹⁾. Ἐὰν ἡ προσφορά ἐργασίας εἶναι μεγαλυτέρα ἀπὸ τὰ κεφάλαια, ἅτινα παρέχει ὁ ἔθνικὸς πλοῦτος, τότε οἱ μισθοὶ θὰ ἐκπέσουν, ἐὰν πάλιν τὰ κεφάλαια ταῦτα εἶναι μεγαλύτερα τῆς προσφερομένης ἐργασίας τότε οἱ μισθοὶ θὰ ἀνέλθουν⁽²⁾.

Ὡς ἐκ τούτου ὅσον ἔχομεν μεγαλυτέραν πρόοδον, τόσοι οἱ μισθοὶ ἀνέρονται, τόσοι περισσότερα ἀποταμιεύει ἡ κοινωνία, τόσοι περισσότερα κεφάλαια συσσωρεύονται, τόσοι μεγαλυτέραν ἔχομεν ἀπασχόλησιν, καὶ τόσοι μεγαλυτέραν εὐημερίαν. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον, ὁ Adam Smith παρατηρεῖ, ὅτι οἱ μισθοὶ αὐξάνονται εἰς τὰς προοδευτικώτερας χώρας καὶ οὐχὶ εἰς τὰς πλουσιώτερας. Εἰς μίαν στάσιμον καὶ ὀπισθοδρομικὴν κοινωνίαν, τὰ διατιθέμενα κεφάλαια δὲν ἔξαρκοῦν ἵνα ἀπορροφήσουν τὴν προσφερομένην ἐργασίαν, δεδομένου ὅτι ἔχομεν ἕνα συνεχῶς αὐξανόμενον πληθυσμὸν ζητοῦντα ἀπασχόλησιν ἐνώπιον μιᾶς σταθερᾶς στασιμότητος τοῦ πλοῦτου. Εἰς μίαν τοιαύτην κατάστασιν, οἱ ἐργάται συναγωνίζονται μετὰ τῶν, ἵνα ἐξεύρουν ἀπασχόλησιν, ὅσον δὲ μεγαλύτερος καθίσταται ὁ μετὰ τῶν συναγωνισμὸς, ὡς ἀποτέλεσμα ἑνὸς συνεχῶς αὐξανόμενου πληθυσμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν στασιμότητα τοῦ πλοῦτου, τόσοι οἱ μισθοὶ ἐκπίπτουν διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἐλαχίστου συντηρήσεως τοῦ ἐργάτου.

Εἰς μίαν ὅμως προοδευτικὴν κοινωνίαν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν δὲν δύναται νὰ αὐξηθῇ τόσοι ταχέως, ὅσον τὰ κεφάλαια. Τὰ ἐκ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας συσσωρευόμενα κεφάλαια ἐνισχύουν μίαν μεγαλυτέραν παραγωγὴν. Τὰ εἰσοδήματα συνεχῶς αὐξάνονται, διὰ νὰ αὐξήσουν καὶ αἱ ἀποταμιεύσεις, αἵτινες διοχετεύονται εἰς τὴν παραγωγὴν, αὐξανομένης οὕτω τῆς ζήτησεως ἐργασίας. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ πληθυσμὸς αὐξάνεται λόγω βελτιώσεως τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν, ἔχομεν ἔτι μεγαλυτέραν ἐνίσχυσιν τῆς κοινωνικῆς προόδου, εὐρυτέραν κατανάλωσιν, εὐδωσιν ἐργασιῶν καὶ ἐντεῦθεν ζήτησιν ἐργασίας.

* * *

Τὰς σμιθειανὰς ἀντιλήψεις ἐπλασίωσεν ὁ Jean Bapstiste Say (1767-1832) ἐν Γαλλίᾳ ἀπὸ τῆς πλέον αἰσιόδοξου σκοπιᾶς μετὰ τὸν νόμον τῶν διεξόδων καθ' ὃν ἡ προσφορά δημιουργεῖ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ζήτησιν⁽³⁾, ὥστε συνολικὴ προσφορά καὶ συνολικὴ ζήτησις νὰ εὐρίσκονται πάντοτε ἐν ἰσορροπίᾳ. Διότι καὶ ἡ προσφορά, οὔσα ταυτόσημος πρὸς τὴν ζήτησιν, ἀποτρέπει τὸν κίνδυνον ὑπερπαραγωγῆς καὶ ἀνεργίας, ἥτις εἶναι μόνον παροδικὸν φαινόμενον καὶ τοπικοῦ χαρακτήρος. Ἐνεκα δὲ τῶν ἰδεῶν του τούτων ὁ Say, ὡς ἄλλωστε

1, 2) A. Smith: σελ. 70.

3) J. B. Say: *Traité d' économie politique*, 1803.

καί οἱ λοιποὶ κλασσικοί, ἐθεώρει τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν οὐχὶ ὡς θεωροῦμεν ταύτην σήμερον ἐπηυξημένην εἰς οἰκονομικὰ μεγέθη καὶ τονουμένην βάσει οἰκονομολογικῶν χειρισμῶν ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος. Καὶ τοῦτο διότι οἱ κλασσικοὶ δὲν ἐπίστευον ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς αὐξήσεως τοῦ εἰσοδήματος, ἀλλὰ ἐλάμβανον τὴν παραγωγὴν ὡς στατικὴν ξετεάζοντες πόσον θὰ παράγῃ μία χώρα ὑπὸ ὠρισμένον παραγωγικὸν δυναμικόν. Δι' ὃ καὶ ὅτε ἐφέροντο πρὸς τὸ πεδίου τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἔθιγον τὸ θέμα τῆς παραγωγικότητος.

Ὁ νόμος τοῦ Say πάντως εἶναι ἐνθαρρυντικὸς ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, ἐρχόμενος εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις περὶ ὑπερπαραγωγῆς⁽¹⁾. Καὶ ναὶ μὲν, συμφώνως πρὸς τὰς συγχρόνους ἀντικλασσικὰς ἀπόψεις, ὑφίσταται ὁ φόβος αὐτὸς ἐξ αἰτίας τοῦ χάσματος (gap) μεταξύ λαμβανομένου καὶ δαπανομένου εἰσοδήματος, ὅμως ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ ἐπέκτασις τῆς παραγωγῆς ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν αὐτόματον αὐξήσιν τοῦ εἰσοδήματος, τὸ ὅποιον δαπανώμενον καταλλήλως δημιουργεῖ ἀγορὰν διὰ μεγαλύτερον ρεῦμα ἀγαθῶν. Καὶ λέγοντες «καταλλήλως» ἐννοοῦμεν τὴν ἀποφυγὴν ἀγόνου ἀποθησαυρίσεως. Διότι ἐὰν λ. χ. ἡ παραγωγή ἡῤῥξάνετο αἱ τιμαὶ θὰ ἔτεινον νὰ ἐκπέσουν, ὁπότε καὶ θὰ ἀπητεῖτο μικροτέρα εἰς ἀξίαν ποσότης συντελεστῶν διὰ τὴν παραγωγὴν μιᾶς μονάδος τοῦ προϊόντος. Ἀλλὰ τῶν τιμῶν ἐκπιπτουσῶν θὰ ἡγοράζετο ἡ ἡῤῥξημένη ποσότης τοῦ προϊόντος μὲ τὴν αὐτὴν ποσότητα χρηματικῆς εἰσοδήματος. Ἐὰν δὲ αἱ τιμαὶ, παρὰ τὴν πτώσιν τοῦ κόστους παρέμενον ὑψηλαί, τότε θὰ ἐπραγματοποιούντο περισσότερα κέρδη. Ἐνταῦθα τίθεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν τὰ πραγματοποιούμενα κέρδη δαπανῶνται καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ μισθοί. Οὕτω, προκύπτει ἡ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνίσου κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος διαταραχὴ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἰσορροπίαν καὶ ἡ μόνιμος ἀνεργία ὡς ταύτην συνέλαβεν ὁ Keynes.

¹ Ἀντίθετος τελείως πρὸς τὰς αἰσιοδόξους ἀντιλήψεις τοῦ Say ὑπῆρξεν ὁ Malthus.

* *

Κατὰ τὸν Thomas Robert Malthus (1739–1839) ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ σημαίνει καταβολὴν περισσοτέρας ἐργασίας ἵνα συντηρηθῇ ὁ ἐργάτης. Δι' ὃ καὶ ὁ Malthus ἐν τῇ σχέσει κεφαλαίου καὶ πληθυσμοῦ παρατηρεῖ ὅτι τὸ κεφάλαιον ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται ἡ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων, εἶναι τὸ προοριζόμενον διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ πληθυσμοῦ (maintenance fund).

Καὶ ὁ Malthus βάσει τῆς περὶ πληθυσμοῦ θεωρίας του προβαίνει εἰς ἀξιολόγους παρατηρήσεις ὡς ἡ ἀκόλουθος: «Ὁ πρὸς συντήρησιν μισθὸς» —λέγει— «προσδιορίζεται ὡς ἐκείνη ἡ ποσότης... τῶν ἀναγκαίων... ἣτις ἀπαιτεῖται ἵνα συντηρήσῃ ἕνα στάσιμον πληθυσμόν... ὅταν τὰ κεφάλαια πρὸς συντήρησιν τῆς ἐργασίας καθίστανται σχεδὸν στάσιμα... καὶ πρὶν ὁ πληθυσμὸς

σταματήση τὴν αὐξησίην του, τὸ ἐπίπεδον ζωῆς οὐσιαστικῶς ἐλαττοῦται»⁽¹⁾. Καὶ συνεχίζει : «Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ταχεῖαν αὐξησίην τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἡ μεγάλη καὶ συνεχὴς ζήτησις ἐργασίας, αὕτη δὲ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ ὕψος τῆς αὐξήσεως τῆς ποσότητος καὶ τῆς ἀξίας ἐκείνων τῶν κεφαλαίων... ἅτινα ἀπασχολοῦνται διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ἐργασίας. Γενικῶς ἐθεωρήθη ὅτι ἡ ζήτησις ἐργασίας εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ κυκλοφορικὸν κεφάλαιον καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ πάγιον κεφάλαιον μιᾶς χώρας (ἢ παρατήρησις αὕτη τοῦ Maltus ἀφορᾷ εἰς διάκρισιν τοῦ κεφαλαίου, κατὰ Ricardo, περιλαμβάνοντος εἰς τὸ κυκλοφορικὸν κεφάλαιον καὶ τὸ διατιθέμενον κεφάλαιον πρὸς ἀγορὰν τῆς ἐργασίας Σ. Λ. Χ.)... ὡς ἐπίσης ἀνάλογος πρὸς τὴν αὐξησίην τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας τοῦ παραγομένου ἐνιαυσίως προϊόντος (ἢ παρατήρησις αὕτη τοῦ Malthus ἀφορᾷ εἰς τὴν θεωρίαν περὶ μισθῶν τοῦ Smith καθ' ὃν τὸ ὕψος τοῦ μισθοῦ προσδιορίζεται ἐκ τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος Σ.Λ.Χ). Εἶναι ὅμως ἀνάλογος μόνον, ὡς ἀνωτέρω ὑπεστηρίχθη, μετὰ τὴν αὐξησίην τῆς ποσότητος καὶ τῆς ἀξίας ἐκείνων τῶν κεφαλαίων, ἅτινα ἐνεργῶς διατίθενται διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Καὶ τὰ κεφάλαια ταῦτα ἀφοροῦν, ἐν πρώτοις, εἰς τὰ χρειώδη διὰ τὴν ζωὴν, ὡς εἶναι τὰ μέσα διατροφῆς, ἢ ἐνδυμασία, ἢ κατοικία, καὶ ἢ θέρμανσις τῶν ἐργαζομένων τάξεων τῆς κοινωνίας. Μία αὐξησίς τῆς ποσότητος τῶν κεφαλαίων τούτων διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ἐργασίας, ὑπὸ σταθερὰς τιμᾶς ἢ καὶ ἐκπιπτούσας τιμᾶς θὰ προυξένη ζήτησιν ἐργασίας... «Καὶ εἶναι ἡ ταυτόχρονος αὐξησίς αὐτῆς τῆς ποσότητος καὶ τῶν τιμῶν, ἥτις πλέον ἢ βέβαιοι αὐξάνει τὴν ἀξίαν τῶν πρὸς συντήρησιν τῆς ἐργασίας κεφαλαίων, προξενούσα τὴν μεγαλυτέραν ζήτησιν ἐργασίας καὶ διεγείρουσα τὴν μεγαλυτέραν μερίδα τῆς βιομηχανίας, δημιουργοῦσα γενικῶς τὴν μεγαλυτέραν αὐξησίην τοῦ πληθυσμοῦ»⁽²⁾.

Ἐν συνεχείᾳ μετὰ βράσιν τὴν εὐρεῖαν ἔνοιαν τοῦ κεφαλαίου ὁ Malthus καθορίζει τοῦτο ὡς «ἐκεῖνο τὸ ἰδιαιτέρον τμήμα... τοῦ συσσωρευθέντος πλοῦτου, τὸ ὅποιον προδρίσται νὰ ἐπενδυθῆ πρὸς τὸν σκοπὸν κέρδους εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν διανομὴν τοῦ μέλλοντος πλοῦτου»⁽³⁾. Καὶ τὸ κέρδος εἶναι «ἡ διαφορὰ μετὰξὺ τῆς τιμῆς ἥτις ἐλήφθη διὰ τὸ ἐμπόρευμα δι' ὃ ἐχρησιμοποιήθη ἡ παραγωγὴ του καὶ τοῦ κόστους διὰ τὴν παραγωγὴν αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος»⁽⁴⁾. Τὸ κόστος δὲ τοῦτο σύγκειται ἐκ τῆς προσόδου, τοῦ φόρου, τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ, τοῦ τόκου καὶ τοῦ κέρδους⁽⁵⁾. Οὕτως, ὁ Malthus προβαίνει πρῶτος εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν πέντε ἀμοιβῶν τῶν ἀντιστοιχοῦντων εἰς τοὺς συντελεστὰς παραγωγῆς, προσέτι δὲ θέτει τὸ θέμα ὅτι ὁ τόκος εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τοῦ κεφαλαίου καὶ τὸ κέρδος ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἐπιχειρηματίου. Βεβαίως

1) T. R. Malthus: Principles of political economy considered with a view to their practical application, 1820, ἐκδ. 1951, σελ. 218, 225.

2) T. R. Malthus : Principles, σελ. 234, 239-240.

3) T. R. Malthus : σελ. 262.

4) T. R. Malthus : σελ. 262.

5) T. R. Malthus : Αὐτόθι.

δὲν ἐξηγεῖ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κέρδους ὡς ἀμοιβὴν τοῦ ἐπιχειρηματίου, ὡς τοῦτο σαφῶς ἀνέλυσε ὁ Say, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ ἐπιχειρηματίας ἐτύγχανε νὰ εἶναι καὶ κάτοχος κεφαλαίων, ὁ Malthus, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ κλασσικοὶ, εἰς ἕτερον σημεῖον τοῦ ἔργου του συνταυτίζει τὰς δύο αὐτὰς ἀμοιβάς. Διὰ τῆς περι κέρδους ὑποθέσεώς του πάντως ὁ Malthus, θεωρεῖ ὡς φυσικὸν ὕψος τοῦ κέρδους ἐκείνην τὴν ἀμοιβὴν εἰς ἣν οὔτε αὐξάνεται οὔτε ἐλαττώνεται τὸ κεφάλαιον (1). Διὰ νὰ εἶναι δὲ ἡ ἀμοιβὴ αὕτη μεγαλυτέρα καὶ συνεπῶς ἱκανὴ ὅπως αὐξήσῃ τὴν προσφορὰν κεφαλαίων τονίζει ὅτι πρέπει νὰ μὴ ὑφίσταται ὑπερπληθυσμός. Ἄλλως θὰ ἔπρεπε οἱ ἐργάται νὰ ἀφεθοῦν εἰς τὴν τύχην των. Τοῦτος δὲ εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἀντιτίθετο εἰς τὸν «ὑπὲρ τῶν πτωχῶν νόμος», τὸν ὁποῖον ἐχαρακτήριζεν ὡς ὀδηγοῦντα τοὺς ἐργάτας εἰς τὴν ἀθλιότητα. Διότι διὰ τοῦ νόμου τούτου θὰ ηὔξανετο ὁ πληθυσμός, ἐνῶ οὐδεὶς νόμος θὰ ἠδύνατο νὰ αὐξήσῃ συγχρόνως καὶ τὰ εἶδη διατροφῆς (2).

* * *

Εἰς τὸν David Ricardo (1772—1823) ἀνευρίσκομεν ἐπίσης ἐξελικτικὴν περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως διατύπωσιν (3). Κατὰ Ricardo ἔναντι μιᾶς συνεχοῦς ἀριθμητικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ θὰ πρέπει, ἐξ αἰτίας τῆς ἀνάγκης πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν εἰδῶν διατροφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τούτου, νὰ καλλιεργηθῶσι καὶ ἐδάφη κατωτέρας γονιμότητος.

Τοῦτο ὁμως σημαίνει μικροτέραν ἀπόδοσιν τοῦ ἐδάφους, πτώσιν τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου, μὲ συνέπειαν τὴν ἐλάττωσιν τῶν κερδῶν καὶ τὴν ἐλάττωσιν εἰς τὴν προτροπὴν πρὸς ἐπένδυσιν καὶ κατὰ συνέπειαν ἐλάττωσιν εἰς τὴν ζήτησιν ἐργασίας. Καὶ προκειμένου περὶ πραγματικῶν μισθῶν, οὗτοι ὀπωσδήποτε, θὰ πρέπει νὰ καλυφθῶσι διὰ νὰ συντηρηθῇ ὁ ἐργάτης καὶ ἡ οἰκογένειά του. Ἄλλὰ προκειμένου περὶ τῶν κερδῶν ταῦτα θὰ ἐκπέσουν πρὸς ὄφελος τῶν γαιοκτημόνων. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὑφίστανται γόνιμα ἐδάφη, ἡ παραγωγικότης τῆς ἐργασίας αὐξάνει, εἰς πᾶσαν δὲ μονάδα ἐργασίας καὶ κεφαλαίων ἀντιστοιχεῖ ἀνάλογος αὐξήσις μονάδων εἰς τὴν παραγωγὴν. Τὰ κέρδη ἐπίσης αὐξάνουν, συσσωρεύεται κεφάλαιον, γίνονται ἐπενδύσεις, ζητεῖται ἐργασία, ὑψώνονται οἱ μισθοί, αὐξάνουν ἔτι περισσότερον τὰ κέρδη, ἐξ αἰτίας τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ αὐξάνει καὶ ὁ πληθυσμός ἔτι περισσότερον, ἐξ αἰτίας τῆς εὐζωίας, ὥστε νὰ αὐξηθῇ ἡ ζήτησις εἰδῶν διατροφῆς διὰ νὰ καλλιεργηθῶσιν ἀγρονώτερα ἐδάφη.

«Εἰς νέας ἀποικίας» —λέγει ὁ Ricardo— «ὅπου εἰσῆχθησαν αἱ τέχνη καὶ αἱ ἐπιστῆμαι χωρῶν πολιτιστικῶς λίαν προηγμένων, εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ κε-

1) T. R. Malthus : σελ. 224.

2) T. R. Malthus : An essay on the principles of population or a view of the past and present efforts on human happiness, 1798, ἐκδ. 1960, σελ. 82.

3) Y. S. Brenner : σελ. 36.

φάλαιον παρουσιάζει τάσιν αύξήσεως ταχυτέραν τῆς αύξήσεως τοῦ ἀνθρωπί-
νου γένους. Ἐάν δὲ ἡ ἔλλειψις ἐργατικῶν χειρῶν δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῶν
πλέον πυκνοκατωκημένων χωρῶν, ἡ τάσις αὕτη θὰ ἠῤῥεανε σημαντικώτατα
τὴν τιμὴν τῆς ἐργασίας... «Ἐν τῇ φυσικῇ προόδῳ, ὁμως, τῆς κοινωνίας, τὰ
ἡμερομίσθια θὰ παρουσιάσουν κατιοῦσαν τάσιν. Καθ' ὅσον αὐξάνει ὁ πληθυ-
σμός, ἐπὶ τοσοῦτον θὰ ὑפוῦται σταθερῶς ἡ τιμὴ τῶν χρειωδῶν διότι θὰ ἀπαι-
τῆται περισσότερὰ ἐργασία πρὸς παραγωγὴν των, ἔαν, λοιπόν, τὰ χρημα-
τικά ἡμερομίσθια ἡλαττοῦντο, ἐνῶ θὰ ὑפוῦτο ἡ τιμὴ παντὸς ἀγαθοῦ, διὰ τὸ
ὅποιον δαπανῶνται ταῦτα, ὁ ἐργάτης θὰ ἐπλήσσειτο διττῶς καὶ συντόμως θὰ
ἔσπερειτο ὀλοσχερῶς τῶν μέσων συντηρήσεώς του. Ἐπομένως, τὰ χρηματικά
ἡμερομίσθια ἀντί, ἔνεκα τούτου, νὰ ἐκπέσουν, θὰ ὑפוῦντο, ἡ ὑψωσις ὁμως
αὕτη δὲν θὰ ἦτο ἐπαρκής, ὥστε ὁ ἐργάτης νὰ ἀπολαμβάνῃ ὅσας ἀνέσεις καὶ
ὅσα χρειώδη εἶχε πρὸ τῆς ὑψώσεως τῆς τιμῆς τῶν ἀγαθῶν τούτων... Καίτοι,
λοιπόν ὁ ἐργάτης θὰ ἡμείβετο εἰς τὴν πραγματικότητα χειρότερον, ἐν τούτοις
ἡ αὐξησης αὕτη τῶν ἡμερομισθίων του θὰ ἐμείωνεν ἀναγκαστικῶς καὶ τὰ κέρ-
δη τοῦ βιομηχάνου, διότι τὰ προϊόντα του δὲν θὰ ἐπωλοῦντο εἰς ὑψηλότεραν
τιμὴν, ἐνῶ αἱ πραγματικαὶ του δαπάναι θὰ ἠῤῥεάνοντο»... «Ἄλλὰ ἡ ὑψωσις τῆς
χρηματικῆς ἀξίας τῆς ἐγγείου προσόδου συνεπάγεται καὶ αὐξησην τῆς παρεχο-
μένης κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μερίδος ἐκ τοῦ προϊόντος, οὐχὶ δὲ μόνον ἡ εἰς
χρῆμα πρόσσδος τοῦ γαιοκτῆμονος θὰ εἶναι μεγαλύτερα, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσσδος
αὐτοῦ εἰς σῖτον. Τούναντιον ἡ τύχη τοῦ ἐργάτου θὰ εἶναι ὀλιγώτερον εὐνοϊκὴ
καὶ ναὶ μὲν οὗτος θὰ λαμβάνῃ μεγαλύτερα χρηματικά ἡμερομίσθια, ἀλλὰ τὰ
ἡμερομίσθιά του εἰς σῖτον θὰ ἔχουν ἐλαττωθῆ, οὐχὶ δὲ μόνον ὁ προσπορισμός
του εἰς σῖτον ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ του κατάστασις θὰ χειροτερεύσουν ἐπὶ τοσοῦ-
τον, ὥστε νὰ καταστῆ δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νὰ διατηρήσῃ τὸ ἀγοραῖον ποσο-
στὸν τῶν ἡμερομισθίων ἄνω τοῦ φυσικοῦ» (1).

Τὸ πρόβλημα λοιπόν ἔγκειται κατὰ Ricardo εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς
αὐτό, δηλαδὴ τίνι τρόπῳ θὰ ἀντιδράσωμεν εἰς τοὺς νόμους τῆς αὐξήσεως τοῦ
πληθυσμοῦ καὶ τοῦ νόμου τῆς φθινούσης ἀποδόσεως καὶ ἐδάφους. Εἰς τὸν
πρῶτον νόμον δὲν ἀρκοῦν τὰ φυσικὰ ἐμπόδια ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ κατασταλτικά,
ὁ πληθυσμὸς ἔχει τάσιν νὰ αὐξηθῆ. Μόνον μία περίπτωσις ὑπάρχει, νὰ ἀφε-
θῶσιν οἱ ἐργάται εἰς τὴν τύχην των, ἵνα ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ νό-
μου γίνῃ προσαρμογὴ τῶν οικονομικῶν δυνάμεων, ἥτις τελικῶς νὰ εὐνοήσῃ
καὶ αὐτούς (2). Προσέτι νὰ ἐφαρμοσθοῦν τεχνολογικαὶ μέθοδοι, αἵτινες νὰ ἐπι-

1) Principles of Political Economy and Taxation, 1817, ἑλ. μετ. Ν.Π. Κωνσταν-
τινίδη: Ἐπιτομὴ Πολιτικῆς Οἰκονομίας καὶ Φορολογίας. Εἰσαγωγή Δ. Καλιτσουάκη, Ἀθῆναι
1938, σελ. 78, 80, 81, 82.

2) Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν Ἀγγλίᾳ μετὰ τὴν ἀνάκλησιν τῶν περὶ σῖτον νόμων αἱ εἰσα-
γωγαὶ σίτου ἠῤῥεθήσαν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπέλθῃ μεγάλη μεταβολὴ εἰς τὴν γεωργίαν τῶν
παραγωγῶν στραφέντων εἰς πλέον ἀποτελεσματικὰς μεθόδους παραγωγῆς καὶ διαφόρους
βελατιώσεις καὶ τεχνικὰς ἐφαρμογὰς. Οὕτως, ὁμως, ἐξ αἰτίας τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγι-
μότητος, οἱ πραγματικοὶ μισθοὶ ἠῤῥεθήσαν τόσον εἰς τὴν γεωργίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν βιο-
μηχανίαν, ἐνῶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐκπιπτούσας τιμὰς εἰσαγωγῆς οἱ ὀνομαστικοὶ μισθοὶ ἠῤῥε-

ρέασουν τὴν γονιμότητα τοῦ ἐδάφους πρὸς ἐπαύησιν τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας.

Ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, ὁμως, κατὰ Ricardo, ἡ ἰσχύς τῶν δύο νόμων εἶναι ἀδήριτος καὶ κατὰ μακρὸν χρόνον τὸ σύστημα θὰ περιέλθῃ εἰς κρίσιν. Ταύτην βεβαίως δὲν περιέγραψεν ὁ Ricardo, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι θὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἄλλο σύστημα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐδέχθη ὡς ἀναπότρεπτον τὴν ζοφερὰν ἔκβασιν.

Ἐὰν μελετηθῇ πάντως προσεκτικῶς τὸ ἔργον τοῦ Ricardo, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὗτος κρούει τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου ἵνα συνέλθῃ ἡ ἰθύνουσα τάξις ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ προβῇ εἰς μέτρα πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐν ὄψει δυσχερειῶν.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ τοιαύτη τοῦ Ricardo ὑπόθεσις, ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων, δὲν ἦτο ἄσχετος καὶ μὲ τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς ἐτέλει ἡ Ἀγγλία κατὰ τὴν ἐποχὴν του, καὶ τὰς κρίσεις τοῦ 1810—1815. Ἐξ ἄλλου, ἡ πρὸς τὰς πόλεις συγκέντρωσις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν συνεχίζετο, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως βαθμὸν, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία, ἐξ αἰτίας τῶν Ναπολεονταίων πολέμων, ὑπέφερεν ἐκ μέσων διατροφῆς, ἅτινα ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ εἰσαγάγῃ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ περιβάλλον ἐκινήθη καὶ ὁ Malthus διὰ τὴν διατυπώσιν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν συνθηκῶν τούτων, τὰς ἀπόψεις του. Διὰ τὸν Ricardo ἐπίσης ἡ Ἀγγλία συνεχῶς πυκνοκατωκουμένη καὶ στερουμένη εὐφόρων γαιῶν ἔμελλε νὰ ὑποστῇ τὴν τύχην τὴν ὁποίαν οὗτος τῆς προοιωνίζεν, ἐὰν δὲν υἱοθέτει διάφορον τακτικὴν.

Διότι ὁ Ricardo ἐθεώρει, συμφώνως πρὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθὲν πρότυπον σκέψεων, ὅτι ἐφ' ὅσον μία χώρα ἦτο πτωχὴ εἰς ἐδάφη καὶ ἀπηγόρευε τὴν εἰσαγωγὴν εἰδῶν διατροφῆς, τὰ κέρδη θὰ ἠλαττοῦντο, ἡ ἄλλειψις προϊόντος θὰ ἠϋξάνετο καὶ ἡ συσσώρευσις τοῦ κεφαλαίου δὲν θὰ ἦτο τοιαύτη διὰ νὰ ἀπορροφᾷ τὸ ἐργατικὸν δυναμικόν. Προσέτι εἰς μίαν χώραν, ἔστω καὶ μικράν, ἀλλὰ μὲ πλούσιον ἔδαφος θὰ ὑψοῦντο τὰ κέρδη, θὰ συνεσσωρεύοντο τὰ ἀπαραίτητα κεφάλαια, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ δαπάνη θὰ ἦτο μικροτέρα τῆς κοινωνικῆς ἀποταμιεύσεως καὶ οἱ ἐργάται θὰ ἐξησφάλιζον ὄρους λίαν ἐπωφελεῖς δι' αὐτούς, θὰ ἦσαν δὲ ἐτι εὐνοϊκώτεροι ἐφ' ὅσον θὰ ὑπῆρχεν ἐλεύθερον ἐμπόριον πρὸς εἰσαγωγὴν εἰδῶν διατροφῆς.

ἦσαν μὲ συνέπειαν ἡ αὔξεις τῶν πραγματικῶν μισθῶν νὰ εἶναι ταχύτερα καὶ μεγαλύτερα εἰς τὴν βιομηχανίαν ἀφ' ὅσον εἰς τὴν γεωργίαν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' οὗ ὁ Ricardo ἐφρόνει ὅτι εἰς τὴν γεωργίαν ἡ αὔξεις τοῦ παγίου κεφαλαίου, συμβαδίζουσα μὲ τὸν ὑποβιβασμὸν τῶν δασμῶν εἰς τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα, θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ὁ ὄγκος τοῦ προϊόντος τῆς νὰ παραμῆνῃ ὁ αὐτὸς καὶ οὐχὶ νὰ ἐλαττωθῇ (πρβλ. Letiche : σελ. 81). Παρὰ ταῦτα ὁμως μεταξὺ 1815 καὶ 1850, πρὸ δηλαδὴ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ περὶ σιτηρῶν νόμου, αἱ τιμαὶ τῶν σιτηρῶν ἐμείωθησαν, ἐνῶ οἱ ὀνομαστικοὶ μισθοὶ παρέμειναν σχετικῶς σταθεροὶ ἐν σίμει πρὸς τὴν αὔξιν τῶν πραγματικῶν μισθῶν (ἴδ. καὶ εἰς W. W. Rostow : *British Economy of the Nineteenth Century*, New York, 1948 κεφ. I—IV—T. S. Ashton : *The Standard of Living of the Workers in England 1790—1830*, εἰς *Journal of Economic History*, Vol. IX, 1949, σελ. 19—38).

Βάσει τῶν σκέψεων αὐτῶν τοῦ Ricardo ἀντιλαμβάνομεθα ὅτι πλὴν τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν, πρὸς τὰς ὁποίας διέκειτο εὐμενῶς χάριν τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγικότητος τοῦ ἐδάφους, οὗτος ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον. Συνεπῶς ὁ Ricardo διέκειτο ἐχθρικῶς ὡς πρὸς τοὺς δασμοὺς καὶ τὴν φορολογίαν κεφαλαίων, μισθῶν, πρῶτων ὑλῶν καὶ ἄλλων χρειωδῶν. Προσέτι ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸν «ὑπὲρ τῶν πτωχῶν νόμον» διότι θεώρει ὅτι οὕτως θὰ ἠξάνοντο οἱ ὀνομαστικοὶ μισθοὶ καὶ θὰ ἠλαττοῦντο τὰ κέρδη, ἐξ ὧν οὐσιαστικῶς ἐξαρτῶνται οἱ μισθοί. Ὑπόθεσις δηλαδὴ ἀντίθετος τῆς μαλθουσιανῆς καὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας κενυσιανῆς, δι' ἧς ἡ αὐξησης τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν αὐξάνει τὴν ροπήν πρὸς κατανάλωσιν καὶ συνεπῶς εὐνοεῖ, ὑπὸ ὠρισμένης συνθήκας καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου, τὴν ὀριακὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ κεφαλαίου καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν παρότρυνσιν πρὸς ἐπένδυσιν.

Ὁ Ricardo πάντως διὰ τῶν ἰδεῶν του ὑπέδειξεν ὑπὸ ποίας συνθήκας εἶναι δυνατὴ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις, ἐξαρτήσας τελικῶς ταύτην ἐκ τῆς δημιουργίας τῶν κεφαλαίων, ἐν σχέσει πρὸς ἕνα ἐλεγχόμενον πληθυσμὸν καὶ μὲ βασικὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον καὶ τὴν νομισματικὴν σταθερότητα ἐντὸς συνθηκῶν προηγμένης τεχνικῆς καὶ θεσμῶν.

Ἐκ τῶν ὅσων ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω ἀντελήφθημεν ὅτι τόσοσιν ὁ Malthus ὅσον καὶ ὁ Ricardo ἐδέχοντο ἐν μακρῷ χρόνῳ τὴν λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸ αὐτῶν Smith δὲν ἦτο τόσοσιν αἰσιόδοξος, διότι ἐδέχετο ὅτι παρὰ τὴν αὐξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐκείνη ἤτις ἦτο μεγαλύτερα ἦτο ἢ τοῦ κεφαλαίου, κατέληγεν δὲ ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν συναγωνισμὸς, ὅπως ἀποκτήσουν τὴν ὑπάρχουσαν προσφορὰν ἐργατικῶν χειρῶν, θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν αὐξησιν τῶν μισθῶν καὶ συνεπῶς τὴν καταβολὴν μεγαλύτερας μερίδος εἰς τὸν ἐργάτην ἐκ τοῦ προϊόντος, οὕτως δὲ τὰ κέρδη θὰ ἠλαττοῦντο.

Τὴν ἀποψιν ταύτην, ὡς εἶδομεν, ὑπεστήριξε καὶ ὁ Ricardo, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικῆς σκοπιᾶς⁽¹⁾. Διότι κατὰ Ricardo ἡ τάσις τοῦ πληθυσμοῦ νὰ αὐξάνη καὶ νὰ καλλιεργῶνται ἀγονώτεραι γαῖαι ἀπαιτεῖ εἰς τὴν παραγωγὴν καταβολὴν περισσοτέρων μονάδων ἐργασίας. Ἡ μεταξὺ Smith καὶ Ricardo διαφορὰ, συνεπῶς, εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος διαβλέπει τὰσιν πτώσεως τῶν κερδῶν, ἐξ αἰτίας τῆς ἀφθονίας καὶ τοῦ συναγωνισμοῦ μεταξὺ κεφαλαίων, ἐνῶ ὁ δευτέρος τῶσιν τούτων, ἐξ αἰτίας σπανιότητος γονίμου γῆς συνεπιεῖ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πρώτη σύλληψις δὲν σημαίνει λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ποιάν τινα, δυναμένην νὰ ὑπερκερασθῇ κρίσιν ἔνεκα τῆς προόδου, ἡ δευτέρα ὁμως σημαίνει κρίσιν μὴ δυναμένην νὰ ὑπερκερασθῇ ἔνεκα τῆς φθινοῦσης ἀποδόσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην ἀντίληψιν, τοῦ Smith, ἡ πρόοδος τελικῶς ἀποκαθιστᾷ τὴν ἰσορροπίαν, κατὰ τὴν δευτέραν ὁμως, τοῦ Ricardo, ἐὰν ὁ φυσικὸς

1) Πρβλ. Α. Δ. Σίδερι: Αἱ περὶ ἐγγείου προσόδου θεωρίαι, Ἀθήναι, 1945 καὶ Α. περὶ ἐργατικοῦ μισθοῦ θεωρίαι, Ἀθήναι, 1948 καὶ E. McKinley: σελ. 102.

ρεάσουν τὴν γονιμότητα τοῦ ἐδάφους πρὸς ἐπαύξησην τῆς παραγωγικότητος τῆς ἔργασίας.

Ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, ὁμοῦς, κατὰ Ricardo, ἡ ἰσχύς τῶν δύο νόμων εἶναι ἀδήριτος καὶ κατὰ μακρὸν χρόνον τὸ σύστημα θὰ περιέλθῃ εἰς κρίσιν. Ταύτην βεβαίως δὲν περιέγραψεν ὁ Ricardo, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι θὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἄλλο σύστημα, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐδέχθη ὡς ἀναπότρεπτον τὴν ζοφεράν ἔκβασιν.

Ἐὰν μελετηθῇ πάντως προσεκτικῶς τὸ ἔργον τοῦ Ricardo, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὗτος κρούει τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου ἵνα συνέλθῃ ἡ ἰθύνουσα τάξις ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ προβῇ εἰς μέτρα πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐν ὄψει δυσχερειῶν.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ τοιαύτη τοῦ Ricardo ὑπόθεσις, ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων, δὲν ἦτο ἀσχετος καὶ μὲ τὰς συνθήκας ὑπ' ἃς ἐτέλει ἡ Ἀγγλία κατὰ τὴν ἐποχὴν του, καὶ τὰς κρίσεις τοῦ 1810—1815. Ἐξ ἄλλου, ἡ πρὸς τὰς πόλεις συγκέντρωσις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν συνεχίζετο, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως βαθμὸν, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία, ἐξ αἰτίας τῶν Ναπολεοντείων πολέμων, ὑπέφερον ἐκ μέσων διατροφῆς, ἅτινα ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ εἰσαγάγῃ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ περιβάλλον ἐκινήθη καὶ ὁ Malthus διὰ νὰ διατυπώσῃ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν συνθηκῶν τούτων, τὰς ἀπόψεις του. Διὰ τὸν Ricardo ἐπίσης ἡ Ἀγγλία συνεχῶς πυκνοκατακουμένη καὶ στερουμένη εὐφώρων γαιῶν ἔμελλε νὰ ὑποστῇ τὴν τύχην τὴν ὅποιαν οὗτος τῆς προοιωνίζεν, ἐὰν δὲν υἱοθέτῃ διάφορον τακτικὴν.

Διότι ὁ Ricardo ἐθεώρει, συμφώνως πρὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ διατυπωθὲν πρότυπον σκέψεων, ὅτι ἐφ' ὅσον μία χώρα ἦτο πτωχὴ εἰς ἐδάφη καὶ ἀπηγόρευε τὴν εἰσαγωγὴν εἰδῶν διατροφῆς, τὰ κέρδη θὰ ἠλαττοῦντο, ἡ ἄλλειψις προϊόντος θὰ ηὔξανετο καὶ ἡ συσσώρευσις τοῦ κεφαλαίου δὲν θὰ ἦτο τοιαύτη διὰ νὰ ἀπορροφᾷ τὸ ἐργατικὸν δυναμικόν. Προσέτι εἰς μίαν χώραν, ἔστω καὶ μικράν, ἀλλὰ μὲ πλοῦσιον ἔδαφος θὰ ὑפוῦντο τὰ κέρδη, θὰ συνεσσωρεύοντο τὰ ἀπαραίτητα κεφάλαια, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ δαπάνη θὰ ἦτο μικροτέρα τῆς κοινωνικῆς ἀποταμιεύσεως καὶ οἱ ἐργάται θὰ ἐξησφάλιζον ὄρους λίαν ἐπωφελεῖς δι' αὐτούς, θὰ ἦσαν δὲ ἔτι εὐνοϊκώτεροι ἐφ' ὅσον θὰ ὑπῆρχεν ἐλεύθερον ἐμπόριον πρὸς εἰσαγωγὴν εἰδῶν διατροφῆς.

Ἦσαν μὲ συνέπειαν ἡ αὔξησις τῶν πραγματικῶν μισθῶν νὰ εἶναι ταχύτερα καὶ μεγαλύτερα εἰς τὴν βιομηχανίαν ἀφ' ὅσον εἰς τὴν γεωργίαν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' οὗ ὁ Ricardo ἐφρόνει ὅτι εἰς τὴν γεωργίαν ἡ αὔξησις τοῦ παγίου κεφαλαίου, συμβαδίζουσα μὲ τὸν ὑποβιβασμὸν τῶν δασμῶν εἰς τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα, θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ὁ ὄγκος τοῦ προϊόντος τῆς νὰ παραμένῃ ὁ αὐτὸς καὶ οὐχὶ νὰ ἐλαττωθῇ (πρβλ. Letiche: σελ. 81). Παρὰ ταῦτα ὁμοῦς μεταξὺ 1815 καὶ 1850, πρὸ δηλαδὴ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ περι σιτηρῶν νόμου, αἱ τιμαὶ τῶν σιτηρῶν ἐμειώθησαν, ἐνῶ οἱ ὀνομαστικοὶ μισθοὶ παρέμειναν σχετικῶς σταθεροὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν αὔξησιν τῶν πραγματικῶν μισθῶν (ἴδ. καὶ εἰς W. W. Rostow: *British Economy of the Nineteenth Century*, New York, 1948 κεφ. I—IV—T. S. Ashton: *The Standard of Living of the Workers in England 1790—1830*, εἰς *Journal of Economic History*, Vol. IX, 1949, σελ. 19—38).

Βάσει τῶν σκέψεων αὐτῶν τοῦ Ricardo ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι πλὴν τῶν τεχνολογικῶν μεταβολῶν, πρὸς τὰς ὁποίας διέκειτο εὐμενῶς χάριν τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγικότητος τοῦ ἐδάφους, οὗτος ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον. Συνεπῶς ὁ Ricardo διέκειτο ἐχθρικῶς ὡς πρὸς τοὺς δασμούς καὶ τὴν φορολογίαν κεφαλαίων, μισθῶν, πρώτων ὑλῶν καὶ ἄλλων χρειωδῶν. Προσέτι ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸν «ὑπὲρ τῶν πτωχῶν νόμον» διότι θεώρει ὅτι οὕτως θὰ ἠξάνοντο οἱ ὀνομαστικοὶ μισθοὶ καὶ θὰ ἠλαττοῦντο τὰ κέρδη, ἐξ ὧν οὐσιαστικῶς ἐξαρτῶνται οἱ μισθοί. Ὑπόθεσις δηλαδή ἀντίθετος τῆς μαλθουσιανῆς καὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας κεύνσιανῆς, δι' ἧς ἡ αὔξησις τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν αὐξάνει τὴν ροπήν πρὸς κατανάλωσιν καὶ συνεπῶς εὐνοεῖ, ὑπὸ ὠρισμένης συνθήκας καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου, τὴν ὀριακὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ κεφαλαίου καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν παρότρυνσιν πρὸς ἐπένδυσιν.

Ὁ Ricardo πάντως διὰ τῶν ἰδεῶν του ὑπέδειξεν ὑπὸ ποίας συνθήκας εἶναι δυνατὴ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις, ἐξαρτήσας τελικῶς ταύτην ἐκ τῆς δημιουργίας τῶν κεφαλαίων, ἐν σχέσει πρὸς ἕνα ἐλεγχόμενον πληθυσμὸν καὶ με βασικὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον καὶ τὴν νομισματικὴν σταθερότητα ἐντὸς συνθηκῶν προηγμένης τεχνικῆς καὶ θεσμῶν.

Ἐκ τῶν ὅσων ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω ἀντελήφθημεν ὅτι τόσοσ ὁ Malthus ὅσον καὶ ὁ Ricardo ἐδέχοντο ἐν μακρῷ χρόνῳ τὴν λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρὸ αὐτῶν Smith δὲν ἦτο τόσοσ αἰσιόδοξος, διότι ἐδέχετο ὅτι παρὰ τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐκείνη ἦτις ἦτο μεγαλύτερα ἦτο ἢ τοῦ κεφαλαίου, κατέληγεν δὲ ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν ἐπιχειρηματιῶν συναγωνισμὸς, ὅπως ἀποκτήσουν τὴν ὑπάρχουσαν προσφορὰν ἐργατικῶν χειρῶν, θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν αὔξησιν τῶν μισθῶν καὶ συνεπῶς τὴν καταβολὴν μεγαλύτερας μερίδος εἰς τὸν ἐργάτην ἐκ τοῦ προϊόντος, οὕτω δὲ τὰ κέρδη θὰ ἠλαττοῦντο.

Τὴν ἀποψιν ταύτην, ὡς εἶδομεν, ὑπεστήριξε καὶ ὁ Ricardo, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικῆς σκοπιᾶς (!). Διότι κατὰ Ricardo ἡ τάσις τοῦ πληθυσμοῦ νὰ αὐξάνη καὶ νὰ καλλιεργῶνται ἀγωνώτεροι γαῖαι ἀπαιτεῖ εἰς τὴν παραγωγὴν καταβολὴν περισσοτέρων μονάδων ἐργασίας. Ἡ μεταξὺ Smith καὶ Ricardo διαφορὰ, συνεπῶς, εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος διαβλέπει τάσιν πτώσεως τῶν κερδῶν, ἐξ αἰτίας τῆς ἀφθονίας καὶ τοῦ συναγωνισμοῦ μεταξὺ κεφαλαίων, ἐνῶ ὁ δεύτερος πτώσιν τούτων, ἐξ αἰτίας σπανιότητος γονίμου γῆς συνεπεῖα τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πρώτη σύλληψις δὲν σημαίνει λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ ποιὰν τινα, δυναμένην νὰ ὑπερκερασθῇ κρίσιν ἕνεκα τῆς προόδου, ἡ δευτέρα ὁμως σημαίνει κρίσιν μὴ δυναμένην νὰ ὑπερκερασθῇ ἕνεκα τῆς φθινοῦσης ἀποδόσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Κατὰ τὴν πρώτην ἀντίληψιν, τοῦ Smith, ἡ πρόοδος τελικῶς ἀποκαθιστᾷ τὴν ἰσορροπίαν, κατὰ τὴν δευτέραν ὁμως, τοῦ Ricardo, ἐὰν ὁ φυσικὸς

1) Πρβλ. Α. Δ. Σίβερι: Αἱ περὶ ἐγγείου προσόδου θεωρίαι, Ἀθήναι, 1945 καὶ Α. περὶ ἐργατικοῦ μισθοῦ θεωρίαι, Ἀθήναι, 1948 καὶ Ε. McKinley: σελ. 102.

νόμος δὲν ἀφεθῆ νὰ λειτουργήσῃ, ἔνεκα τῆς κακῆς παρεμβάσεως τῶν ἀνθρώπων, τότε ἔχομεν διαρκῆ κρίσιν τοῦ συστήματος. Ἐντεῦθεν ἡ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἀπαισιόδοξος ἀποψὶς τῶν Malthus καὶ Ricardo. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἡ τοιαύτη τοποθέτησις τῶν ἀντιλήψεων τῶν Malthus καὶ Ricardo, ὑπὸ νεωτέρων, ἔθεωρήθη οὐχὶ ὡς ἀπαισιόδοξος καὶ ὅτι καλοῦντες τοὺς Malthus καὶ Ricardo ἀπαισιόδοξους ὑποπίπτομεν εἰς σοβαρὸν λάθος (1). Καὶ ὁ Senior ἔθιξε τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Ὁ Nassau Senior (1790 - 1836) ἀκολουθεῖ τὸν Malthus ὅσον ἀφορᾷ διὰ τὸ προοριζόμενον πρὸς συντήρησιν τοῦ πληθυσμοῦ κεφάλαιον (2), φοβεῖται δὲ ὅτι ἡ ὕψωσις τῶν τιμῶν τοῦ ἐδάφους θὰ ἐπιδράσῃ δυσμενῶς ἐπὶ τῆς συσσωρεύσεως τούτου (3). Παράγων δέ, ὅστις, κατ' αὐτόν, ἐνισχύει τὴν συσσωρεύσιν κεφαλαίων, ἅτινα διοχετευόμενα εἰς τὴν παραγωγὴν προκαλοῦν αὐξήσιν τοῦ ὀλικοῦ προϊόντος εἶναι ἡ ἀποχὴ (abstinence) (4).

* * *

Ὁ John Stuart Mill (1806 - 1873) θεωρεῖται μεταξὺ τῶν κλασσικῶν ὡς ὁ ὀλιγώτερον πρωτότυπος, ὀνομαστός περισσότερον διὰ τὴν ἐκλαίκευσιν τῶν σμιθειανῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ἔναντι τῶν ἐργαζομένων εὐμενῆ στάσιν του (5) παρὰ δι' οἰασδῆποτε ἄλλας θεωρίας, πλὴν ἐκείνης τῆς περὶ ἀποθέματος μισθῶν (wages fund), ἣτις καὶ αὕτη κατέστη ἀντικείμενον συζητήσεων, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς μετέπειτα μαρξιστικῆς περὶ μεταβλητοῦ κεφαλαίου συλλήψεως.

Ὁρόσημον μεταξὺ τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῶν ριζοσπαστικῶν ἀπόψεων, αἵτινες ἀντετάχθησαν εἰς αὐτόν, ὁ John Stuart Mill, δικαίως ἔθεωρήθη ὅτι δι' αὐτοῦ σημειοῦται τὸ ἀπόγειον καὶ ἡ παρακμὴ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ (6).

Αἱ διαφοραὶ μεταξὺ Smith καὶ Mill συνίστανται κυρίως εἰς τὸν διάφορον χρόνον καθ' ὃν ἐγράφησαν τὰ ἔργα τῶν δύο τούτων κλασσικῶν, εἰς τὴν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Mill ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας τὰ συνέγραψαν.

1) A. Fanfani : Storia delle Dottrine Economiche, Milano, 1955, σελ. 350, 363, 364. Τὴν αὐτὴν ἀποψιν ὑποστηρίζει καὶ ὁ Letiche (op. cit. σελ. 76).

2) N. Senior : An Outline of the Science of Political Economy, 1836, σελ. 174.

3) N. Senior : Σελ. 185 κ. ἐπ. 188 κ. ἐπ.

4) N. Senior : Σελ. 155 κ. ἐπ.

5) Ὁ Malthus δὲν ἐμειοδότησεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ μολονότι παρεξηγήθη μὲ τὴν περὶ πληθυσμοῦ θεωρίαν του. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Malthus βάσει τοῦ περιβάλλοντός του καὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς κλασσικῆς Σχολῆς, τὰς ὁποίας ὑπεστήριζεν, ἐπέκρινε τὰς γεννήσεις, διότι ἐφρόνει ὅτι ἡ σπάνις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐργασίας θὰ ὕψωνε τὴν ἀμοιβὴν της. Εἰς τὴν ἀνισότητά δὲ τοῦ εἰσοδήματος ἀνεκάλυπτε αἰτίας ἀναστολῆς τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως (T. R. Malthus : An Essay on the Principles of Population, σελ. 260).

6) Ch. Gide - Ch. Rist : Histoire des Doctrines Économiques, Paris, 1926, σελ. 411.

Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Mill εἰς τὸν πρόλογον τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ ἔργου του γράφει ὅτι εἶναι «ἔργον ὅμοιον εἰς τὸ ἀντικείμενον καὶ τὰς γενικὰς ἀντιλήψεις πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Smith, ἀλλὰ προσηρμοσμένον πρὸς πλέον ἐκτεταμένας γνώσεις καὶ βελτιωμένας ἰδέας τοῦ παρόντος αἰῶνος».

Ὁ Mill ὡς καὶ ὁ Smith, θίγων τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ φαινομένου τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, τῆς αὐξούσης ἐργασίας, τῆς οὐξήσεως τοῦ κεφαλαίου καὶ τὰς προσδοκίας τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐπιχειρήσεων, τονίζων περισσότερον τοῦ Smith τὸν τελευταῖον τοῦτον παράγοντα.

Ὁ Mill ἐπίσης εἰς τὴν «Logic» του προέβη εἰς μίαν ἀξιόλογον παρατήρησιν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ γενικεύσωμεν τοὺς ὅρους ὑφ' οὓς τελεῖ μία οἰκονομία καὶ νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ ὠρισμένης οἰκονομικῆς πολιτικῆς εἰς μίαν χώραν δύναται ἐπίσης νὰ ἔχη τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα καὶ εἰς μίαν ἄλλην. Οὕτως, ὁ Mill προέβη εἰς διακρίσιν μεταξὺ ὄρων καὶ προϋποθέσεων οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ μεταξὺ ἀνεπτυγμένων καὶ ὑπαναπτύκτων χωρῶν (1).

Ὁ Mill ἐξετάζων τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, προβαίνει ἐπίσης εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν (2) καὶ τῆς ἐπιρροῆς τούτων ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Οὕτως, ὁ Mill ἀποδέχεται τὴν βασικὴν σημασίαν καὶ τῶν μὴ οἰκονομικῶν παραγόντων (θρησκεία, ἥθη, ἔθιμα, νομοθεσία, πολιτιστικὸν ἐπίπεδον, σύνθεσις κοινωνικῶν τάξεων, θεσμοὶ κλπ.) (3) ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, οἵτινες ὁμως ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικῶς τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Mill ἔχουσα θεσμικὴν τὴν βάσιν, πρὸς θεώρησιν τῆς οἰκονομίας ἐξετάζει καὶ τὴν πλευρὰν τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ στοιχεῖα ἅτινα ἐπηρεάζουν τὰς μεταβολὰς της. Καὶ ἀκριβῶς ἡ συμβολὴ τοῦ John Stuart Mill εἰς τὴν Οἰκονομικὴν Ἐπιστήμην ἔχει μεγίστην σημασίαν ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς αὐτῆς. Διότι ἔηξε περισσότερον τῶν ἄλλων κλασσικῶν τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν ἐξ αἰτίας τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροῶν τοῦ περιβάλλοντος. Τόσον ὁ οἰκονομικὸς ἱστορισμὸς ὅσον καὶ ἡ θεσμολογικὴ διερεύνησις τῶν οἰκονομικῶν γενομένων ἀσφαλῶς ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Mill.

Κατὰ Mill ἡ θρησκευτικὴ, θεσμολογικὴ, πολιτιστικὴ κλπ. ἐπίδρασις γίνεται διὰ τῶν κοινωνικῶν νόμων, ἥτοι διὰ νόμων διεπόντων τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐξ αὐτῶν τὴν οἰκονομίαν. Οὕτω, τίθεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς διανομῆς τοῦ πλοῦτου. Ἡ κοινωνικὴ σύνθεσις, ἡ ἐπηρεαζομένη ὑπὸ τῶν ἄνωτέρω παραγόντων, ἐπηρεάζουσα καὶ αὕτη μὲ τὴν σειρὰν της τοὺς παράγοντας αὐτοὺς σημαίνει καὶ τὴν ἀνάλογον διανομὴν τοῦ παραγομένου πλοῦτου. Διὰ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης τοῦ Mill τὸ κοινωνικὸν ζήτημα, τὸ ὅποιον ἐτέθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Smith ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Malthus

1) J. S. Mill : System of Logic, 1843, ἔκδ. 1865, τ. II, σελ. 494 κ. ἐπ.

2) J. S. Mill. Ἐπ' αὐτῶν ἴδ. καὶ εἰς J. S. Mill : On Liberty καὶ ἰδιαίτερός σελ. 118 κ. ἐπ.

3) J. S. Mill : Logic, II σελ. 500 κ. ἐπ.

καὶ Ricardo ἐπεκτείνεται ἔτι περισσότερο πρὸς τὴν γενικωτέραν σύλληψιν τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας καὶ τὴν σημασίαν τῆς διανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Εἰς μίαν ἀνεπτυγμένην κοινωνίαν ἡ διανομὴ αὕτη θὰ πρέπει νὰ γίνεταί κατὰ δίκαιον τρόπον, συμφώνως πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον, καὶ πρὸς τοῦτο δέον ὅπως ὑποβοηθῆται ἡ κοινωνία δι' ἀναλόγων θεσμῶν. Ἡ θέσις τῶν ἐργατῶν εἰς μίαν τοιαύτην ἀνεπτυγμένην κοινωνίαν θὰ πρέπει νὰ εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ κατοχυρώνεται ἡ εἰς τὸν παραγόμενον πλοῦτον δίκαια συμμετοχὴ αὐτῶν.

Ἡ αὔξησις τοῦ προϊόντος ἀποτελεῖ τὴν ἐτέραν πλευρὰν τῶν σκέψεων τοῦ Mill, ἣτις διέπεται ὑπὸ τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν βελτιώσεων τῆς καὶ ἐκ τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὰς προόδους αὐτάς. Οὕτως, ὁ Mill εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις ἔθεσε τὸ θέμα τῶν ἀντιστάσεων φυσικῶν καὶ ἀνθρωπίνων. Καὶ ἐὰν ὁ ἱστορισμὸς ἐπεκράτη εἰς τὸ ἔργον του θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος θὰ διεμόρφωνε τὴν θεωρίαν τῶν ἀντιστάσεων (1). Τὰς ἀντιστάσεις ὁμως ταύτας ὁ Mill διέκρινεν ὡς ἰδιαίτερας ἰσχυρούσας μὲ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Κράτους. Καὶ μόνον ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ ἀτομισμὸς, ὡς βάσεις τῆς οἰκονομίας, θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν τῆς (2) δηλ. διὰ τῆς ὑπερνικήσεως τῶν διαφόρων ἀντιστάσεων. Τότε δὲ μόνον ὁ Mill ἐδέχετο τὴν Κρατικὴν ὑπεροχὴν, ἔναντι τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχειρήσεως, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν θὰ ἀνελάμβανε διάφορα ἔργα κοινωνικῆς ὠφελείας, τὰ ὁποῖα οὕτω θὰ ἐνέπιπτον εἰς τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Κράτους (3).

Ὁ John Stuart Mill πάντως ἐτόνισε τὴν σημασίαν τοῦ τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς κοινωνίας παραλλήλως μὲ τὰς περὶ αὐτοῦ γνώσεις καὶ τὴν εὐνοϊκὴν θέσιν τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἔναντι τῶν μηχανῶν. Τὸν ἀνθρώπινον δὲ παράγοντα ἐθεώρει πρωταρχικὸν δι' ὃ καὶ ἀπέδιδε μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, φρονῶν ὅτι «ἡ ἐπιτυχὴς παραγωγή . . . ἐξαρτάται περισσότερο ἐκ τῆς ποιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος παρά ἐκ τῶν καταστάσεων ὑφ' ἃς οὗτος ἐργάζεται» (4).

Προσέτι ἡ γνώμη του αὕτη τοῦ Mill δὲν ἀφεώρα μόνον τὸ ἐργατικὸν δυναμικὸν ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπιχειρηματίας, οὓς ἤθελε νὰ ἔχουν ἰδιαίτερας ἐξαιρετικὰ προτερήματα (5). Ταῦτα δὲ κυρίως εἶναι ἡ ἐργατικότης καὶ ἡ ἐφευρετικὴ ἰκανότης ἡ προσδίδουσα δυναμικὴν καὶ προοδευτικὴν πορείαν εἰς τὴν οἰκονομίαν (6). Οὕτως, ὁ Mill ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἀπολογητὴς τῶν μετέπειτα σουμπετριανῶν ἀντιλήψεων.

1) Τὴν θεωρίαν ταύτην διεμόρφωσεν ὁ καθηγητὴς κ. Fanfani. Πρβλ. A. Fanfani : *Introduzione allo studio della storia economica*. Milano 1960 καὶ *Neovolontarismo economico e storiografia economica*, εἰς *Nuove Rivista Storica*, 1941, τεύχος V - VI.

2) 3) J. S. Mill : *On Liberty*, 1851, σελ. 165 κ.ἐπ. καὶ εἰς *Principles of Political Economy with some of their applications to Social Philosophy*, 1848 (ἐκδ. New York, 1921), σελ. 947 κ. ἐπ., 969 κ. ἐπ.

4) J. S. Mill : *Principles*, σελ. 104.

5) J. S. Mill : σελ. 132.

6) J. S. Mill : σελ. 109, 141, 413 490.

Βάσει τῶν προόδων αὐτῶν ὁ Mill ἐπίστευεν εἰς τὴν αὐξησιν τοῦ προϊόντος ἔναντι τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν ὑποβοήθησιν τῶν φυσικῶν νόμων πρὸς εὐρυθμον λειτουργίαν των. Οἱ φυσικοὶ νόμοι, ἐπιτυχάνοντες ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τὸ μέγιστον τῆς ἀποδόσεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνθρώπου θὰ προσέφερον τὸ μέγιστον τοῦ προϊόντος, ἐξ οὗ θὰ ἐλάμβανον αἱ κοινωνικαὶ τάξεις τὴν μερίδα των. Οὕτως, ὑπὸ τὴν δυναμικὴν ταύτην κατάστασιν τῆς οἰκονομίας, ἥτοι αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, τεχνολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ, κεφαλαίων καὶ εἰσοδήματος, ὁ Mill ἐξήταζε τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόδοον.

Ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ στασιμότης, εἶναι, κατὰ τὸν Mill, μία θεωρητικὴ κατάστασις μὴ ἔχουσα σχέσιν μὲ τὴν πραγματικότητα, ἥτις σημαίνει συνεχῆ ἐξέλιξιν καὶ μεταβολήν. Ταύτην δὲ ἐξήτασεν ἀπὸ πρίσματος αἰσιοδοξίας, θεωρῶν ὅτι αἱ γνώσεις, τὸ πολιτιστικὸν ἐπίπεδον καὶ ἡ τεχνικὴ, ὡς παράγοντες ἐπιδρῶντες ἐπὶ τῆς οἰκονομίας, θὰ διήνοιγον ὀρίζοντας προόδου καὶ εὐημερίας εἰς μίαν χώραν. Οὗτος δὲ εἶναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Mill δὲν φοβεῖται τὴν αὐξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐφ' ὅσον παραλλήλως ἀναπτύσσονται οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐπιτρέπουν τὴν αὐξησιν τῆς παραγωγῆς. Διότι οἱ παράγοντες οὗτοι εἶναι ἰσχυρότεροι διὰ νὰ αὐξήσουν τὸν ὄγκον τοῦ προϊόντος, ἔναντι οἰασδήποτε αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ μόνον ἢ ἐπέμβασις πρὸς ἐπαύξησιν τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ πληθυσμιακὴν πίεσιν καὶ ἐμμέσως πτώσιν εἰς τὸ προϊόν (!). Δι' ὃ καὶ συνεβούλευε προσοχὴν εἰς τὴν αὐξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, σωφροσύνην ὅσον ἀφορᾷ τὰς γενήσεις καὶ πάντα ταῦτα χάριν τῶν ἐργατῶν (!).

Αἱ ἀνεπτυγμέναι χῶραι, ὡς λ.χ. ἡ Ἀγγλία, μὲ τὰς τεχνολογικὰς προόδους καὶ μὲ τὴν συγκράτησιν τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἠδύνατο, ἰσχυρίζεται ὁ Mill, παρὰ τὴν στενότητα τοῦ ἐδάφους, νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ πληθυσμιακὸν πρόβλημα, τὸ δὲ ἐλεύθερον ἐμπόριον θὰ ὑπεβοήθει διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἐκείνων τῶν εἰδῶν διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἀνάγκη. Οὕτως, αἱ ἀνεπτυγμέναι χῶραι εὐνοοῦνται ἀπὸ τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον, τοῦτο δὲ ἐξασφαλίζει τὴν δυνατότητα εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας ὅπως ἀποκτήσουν εὐκαιρίας τοποθετήσεως κεφαλαίων εἰς αὐτάς, ἔνεκα τῶν διαφορῶν εὐκαιριῶν ἐκμεταλλεύσεως, ἰδίως τῆς γῆς. Ἡ πολιτικὴ αὕτη θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν συσσώρευσιν κεφαλαίων. Συγχρόνως δὲ καὶ τὸ κεφάλαιον εἰς τὴν ἀνεπτυγμένην χώραν θὰ ἐγίνετο σπανιώτερον καὶ θὰ ἠῤῥανε τὴν ποσοστιαίαν ἀπόδοσίν του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθῇ ἡ συσσώρευσις κεφαλαίου. Τοῦτο δὲ θὰ ἔχη ὡς συνέπειαν, διὰ τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας, τὴν πρόδοόν των, ἥτις τελικῶς θὰ ἰσοφαρίσῃ τὸν διαφορισμὸν μεταξὺ ἀνεπτυγμένων καὶ ὑπαναπτύκτων χωρῶν. Πρὸς ἀνάπτυξιν δὲ τῶν χωρῶν τούτων θὰ συνετέλει καὶ ἡ μετανάστευσις

1) J. S. Mill : Principles, σελ. 357 - 360.

2) N. E. Himes : The Place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the History of English Neo - Malthusianism, εἰς Quarterly Journal of Economics XLII, 1927-28, σελ. 627 κ. ἑπ.

ἐργατῶν ἐκ τῶν προηγμένων χωρῶν, ἀναζητούντων καλυτέραν τύχην, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνεργία ἢ ἡ πίεσις τῶν ἡμερομισθίων θὰ τοὺς ἠνάγκαζε νὰ ἐγκαταλείψουν τὰς χώρας των. Οὕτω, τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῶν καθυστερημένων χωρῶν θὰ ἀνῆρχετο ἐξ αἰτίας τῶν νέων ὑπηρεσιῶν, αἵτινες θὰ προσετίθεντο εἰς αὐτάς, συγχρόνως δὲ καὶ ἡ ἐξειδίκευσις τῆς ἐργασίας θὰ ἐπλουτιζέτο διὰ τὴν περαιτέρω ἐκβιομηχάνισίν των. Προκειμένου δὲ διὰ τὰς ἀνεπτυγμένας χώρας ἢ μετανάστευσις αὕτη θὰ τὰς ἀνεκούφιζε ἀπὸ τὸ πλεονάζον πληθυσμιακὸν δυναμικὸν καὶ θὰ ἐβελτίωνε τὴν θέσιν τῶν ἐργατῶν ἐν τῇ σχέσει κεφαλαίου διατιθεμένου πρὸς ἀγορὰν τῆς ἐργασίας καὶ ἀριθμοῦ τούτων (').

Αἱ αἰσιόδοξοι αὗται προοπτικαὶ τοῦ Mill ὠφείλουτο εἰς τὴν ἀπορροφητικὴν ἰκανότητα τῶν νέων χωρῶν καὶ δὴ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν μεταναστεύσεως, ἣτις ἐπεκράτει καὶ τὴν ἐποχὴν του. Παρὰ ταῦτα ὁ Mill εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἰδεῶν του ἐκφράζει ἀνησυχίαν ὅσον ἀφορᾷ τὴν στενότητα τοῦ ἐδάφους, ἐξ αἰτίας τῆς τάσεως τοῦ πληθυσμοῦ νὰ αὐξηθῇ κατὰ ποσοστὸν μεγαλύτερον τῶν ὑπαρχουσῶν καταλήλων πρὸς ἐκμετάλλευσιν γαιῶν (*). Βάσει τῆς ἀντιλήψεώς του ταύτης θεωρεῖ ὡς περιορισμένας τὰς δυνατότητας αὐξήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ σχηματισμοῦ κεφαλαίου, ἅποσιν τὴν ὁμοίαν διετύπωσαν καὶ οἱ λοιποὶ κλασσικοί, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Mill δέχεται ὅτι ὁ σχηματισμὸς τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀφορᾷ ἀμέσως εἰς τοὺς ἐργάτας.

Ὅμιλῶν ὁ Mill περὶ προσδιορισμοῦ τοῦ ὕψους τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ τοποθετεῖ τοῦτον ἐν τῇ ἀναλογίᾳ μεταξὺ πληθυσμοῦ καὶ κεφαλαίου.

«Ὡς πληθυσμὸς —λέγει— ἐννοεῖται ἡ ἐργατικὴ τάξις . . . καὶ ὡς κεφάλαιον . . . τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται πρὸς ἄμεινον ἀπόκτησιν τῆς ἐργασίας . . . Οἱ μισθοὶ μόνον μὲ τὴν αὐξήσιν τοῦ πρὸς ἀγορὰν τῆς ἐργασίας διατιθεμένου κεφαλαίου ὑψοῦνται ἢ διὰ τῆς ἐλαττώσεως τῶν προσφερόντων τὴν ἐργασίαν των» . . . «δὲν ἐνδιαφέρει δὲ ὁ ἀπόλυτος ἀριθμὸς αὐξήσεως τῶν κεφαλαίων ἢ παραγωγῆς, ἀλλ' ἡ ἀναλογία ἢ ὑφισταμένη μεταξὺ τῶν κεφαλαίων τούτων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσώπων, ἅτινα θὰ καλοῦνται διὰ τὴν διανομήν. Ἡ τύχη τῶν ἐργατῶν δὲν πρόκειται νὰ ἀλλάξῃ εἰμὴ μόνον διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν μεταβολῆς τῆς αὐτῆς ἀναλογίας» (*).

Ἡ αὐξήσις τοῦ προοριζομένου πρὸς ἀγορὰν τῆς ἐργασίας κεφαλαίου συνεπῶς εἶναι μεγίστης σημασίας, ἐξαρτωμένης καὶ ἐκ τῶν γνώσεων καὶ τῆς τεχνικῆς. Δι' ὃ καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν προηγμένων χωρῶν ἀναστέλλει τὴν ἀνεπάρκειαν σχηματισμοῦ κεφαλαίων καὶ τὴν φθίνουσαν ἀπόδοσιν τῆς γῆς. Προκειμένου ὁμοῦ οἱ παράγοντες οὗτοι νὰ ἐλλείπουν, τότε ἡ τύχη τοῦ κέρδους θὰ ἦτο δυσοίωνος, ἐκπίπτοντος τούτου συνεχῶς, ἰδίως ὅταν δὲν ὑφίσταται περίπτωσις ἐξόδου τοῦ πληθυσμιακοῦ πλεονάσματος. Οὕτως, ὁ Mill ἀκολουθεῖ καὶ οὗτος τοὺς λοιποὺς κλασσικοὺς, τονίζων ὅτι

1) J. S. Mill : Principles, σελ. 194, 350, 420, 651, 721 - 722, 761.

2) J. S. Mill : σελ. 189, 155 - 156, 401 κ. ἐπ.

3) J. S. Mill : 346 - 360.

ἐκάστη χώρα ἔχει ἓνα ὠρισμένον σημεῖον πληθυσμιακῆς ἰκανότητος, πέραν τοῦ ὁποίου πᾶσα αὐξησις τοῦ πληθυσμοῦ καθιστᾷ τὴν οἰκονομίαν στάσιμον καὶ λιμνάζουσαν.

Ὁ Mill θεώρει ἐπίσης ὅτι οἱ ἐπιβαλλόμενοι φόροι ἔπρεπε νὰ μὴ ἀφοροῦν εἰς τὸ ἀποταμιευόμενον εἰσόδημα διότι ἄλλως θὰ ἡλατωτο ὁ σχηματισμὸς κεφαλαίου. Τὰ δὲ ἐκ φόρων ἔσοδα θὰ ἐσῆμαινον διὰ τὸ Κράτος κατάλληλον χρῆσιν των διὰ διάφορα ἔργα κοινῆς ὠφελείας, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐξόφλησιν τοῦ δημοσίου χρέους (1). Προκειμένου περὶ χωρῶν ἔχουσῶν μεγάλην συσσώρευσιν κεφαλαίου, ὁ Mill ἐπίσης ἐφρόνει, καθιστάμενος εἰς τοῦτο σκαπανεὺς τῆς Κεϋνσιανῆς περὶ ροπῆς πρὸς ἀποθησαύρισιν καὶ ἀργουῦντος κεφαλαίου (idle capital) ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ ἐπιβολὴ φόρου θὰ ἐξῆσκει εὐνοϊκὴν ἐπίδρασιν πρὸς κίνησιν τῶν κεφαλαίων αὐτῶν, διότι θὰ προέτρεπε πρὸς ἐπενδύσεις (2). Γενικῶς, ὁμως, ὁ Mill ὑπετίμησε τὸν ρόλον τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, ἐν σχέσει πρὸς τὴν στενότητα τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν πηγῶν πλούτου αὐτοῦ (3).

* * *

Ἀξιολογοῦντες τὸ ἔργον τῶν κλασσικῶν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως παρατηροῦμεν ὅτι οἱ κλασσικοὶ ἔθιξαν μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἐξαρτωμένης ἐκ τῆς προσφορᾶς κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν τεχνολογικῶν προόδων καὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοθεσμολογικοῦ περιβάλλοντος.

Ἡ βᾶσις ὁμως τῆς ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐρεύνης τῶν κλασσικῶν εὐρίσκεται εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ ὄλονεν αὐξανομένου πληθυσμοῦ καὶ τῆς ὄλονεν στενότητος τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ, βᾶσανος, ἥτις ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν σκέψιν των ἐξ αἰτίας τῶν συνθηκῶν, τὰς ὁποίας ἀντιμετώπιζαν. Πλὴν τούτου, ὁμως, ἡ γενίκευσις τῆς παρατηρήσεώς των αὐτῆς προσέφερε χρησίμους ιδέας διὰ τὴν σύγχρονον μακροδυναμικὴν ἔρευναν ἐπὶ τῆς οἰκονομίας.

Διὰ τὸν Smith ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις ἀφορᾷ εἰς τὰς προοδευτικὰς χώρας καὶ εἰς τὴν νίκην τῶν τεχνικῶν δυνάμεων ἐπὶ τῆς φύσεως. Οἰαδήποτε ἀνάσχεσις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τελικῶς ὑπερνικᾶται, ἔνεκα τῶν τεχνολογικῶν προόδων, τῆς βιομηχανικῆς κυριαρχίας εἰς τὴν παραγωγὴν, τοῦ συνεχοῦς καταμερισμοῦ τῶν ἔργων καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, δι' οὗ ἐπεκτείνεται ἡ διεθνὴς συνεργασία.

Ἐκλαϊκευτῆς τῶν σμιθειανῶν ιδεῶν ὁ Say, ὑποστηρίζει τὴν σημασίαν τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ καὶ τῆς παραγωγικότητος διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν. Ἡ νεωτέρα θεωρία μὲ στόχον τὰς ἀπόψεις τοῦ Say, θὰ ἀντιπαραθέσῃ εἰς τὴν ιδέαν τῆς ἐκ τῆς παραγωγικότητος διαταραχῆς εἰς τὸ σύστημα

1) 2) J. S. Mill : 821, 646, 857, 858 κ. ἔπ.

3) J. Spengler : John Stuart Mill on Economic Development εἰς Hoselitz, Theories of Economic Growth, σελ. 148.

τῆς οικονομικῆς ἰσορροπίας, τὰς ἀγόνους ἀποταμιεύσεις ἐξ αἰτίας τῆς ἀνίσου διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος.

Ὁ Malthus ἐκφράζων φόβον ἔνεκα τῆς ἐξαρτήσεως μιᾶς χώρας ἐκ ξένων ἀγορῶν καὶ πηγῶν πρώτων ὑλῶν, ἀντιμετωπίζει τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν ὑπὸ τὸ φάσμα τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς συνεχοῦς ἀνατιμήσεως τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Οἰαδήποτε τεχνολογικὴ πρόοδος καὶ ἐφαρμογὴ βελτιωμένων μεθόδων εἰς τὴν ἀγροτικὴν καλλιέργειαν δὲν δύναται νὰ ἀποτρέψῃ τὴν τάσιν τοῦ πληθυσμοῦ νὰ αὐξάνῃ πέραν τῶν εἰδῶν διατροφῆς του, ὅπερ σημαίνει ἀποφυγὴν πάσης κρατικῆς παρεμβάσεως, ἥτις ἤθελεν ἐμποδίσει τὴν λειτουργίαν τῶν φυσικῶν νόμων πρὸς ρύθμισιν τῆς ἰσορροπίας τῶν οικονομικῶν δυνάμεων. Τὸν φόβον τοῦτον ἐκφράζει καὶ ὁ Ricardo, ὅστις στηριζόμενος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἔγγειου προσόδου θεωρίαν του προδιαγράφει τὴν πτώσιν τῶν κερδῶν μακροχρονίως καὶ τὴν ἀνακοπὴν τῆς ἀναπτύξεως.

Τὴν ἄποψιν ταύτην πρώτος ἔθιξεν ὁ Smith καθ' ὃν τὴν μὴ περαιτέρω προσφορὰν ἐδάφους, ἐν σχέσει πρὸς τὸν αὐξανόμενον πληθυσμόν, θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ πτώσις εἰς τὰ κέρδη διὰ τὴν καλλιέργησιν καὶ ὁ Malthus τὴν ἄποψιν ταύτην μὲ τὰς περὶ πληθυσμοῦ ἀπόψεις του.

Ὁ Senior ἐπίσειει ἐπίσης τὸν κίνδυνον τῆς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς τῆς αὐξήσεως συνέπειαν ἐπὶ τῆς οικονομικῆς ἐξελίξεως.

Ὁ John Stuart Mill ἀναπτύσσει περισσότερον κοινωνικοοικονομικὴν θεωρίαν⁽¹⁾, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν εἰς τὰς μεταβλητάς τοῦ κεφαλαίου, τοῦ πληθυσμοῦ, πρώτων ὑλῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν προόδων, καὶ τοὺς ἰσχύοντας ἐν τῇ κοινῶνίᾳ θεσμοὺς καὶ διαφόρους ἄλλους πνευματικούς παράγοντας, κυρίως δὲ τὴν ἐκπαίδευσιν ὡς βᾶσιν πάσης οικονομικῆς προόδου. Διαφέρει δὲ ὁ Mill τῶν λοιπῶν κλασσικῶν, διότι οὐχὶ μόνον τονίζει περισσότερον αὐτῶν τὴν σημασίαν τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς ἐκπαίδεψεως, ἀλλὰ καὶ διότι δέχεται τὴν εὐεργετικὴν συμπαράστασιν τοῦ Κράτους διὰ τὴν δημιουργίαν τῶν καταλληλοτέρων προϋποθέσεων διὰ τὸν Homo Oeconomicus. Προσέτι διὰ τῶν Ἑργατικῶν Ἐνώσεων ὁ Mill ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐπιτυχάνετο καλλίτερον ἡ συνεργασία κεφαλαίου καὶ ἐργασίας διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς οἰκονομίας, ἡ δὲ βελτίωσις τῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἐν ἠθικὸν αἴτημα, θὰ ἐπέδρα εὐνοϊκῶς καὶ ἐπὶ τῆς ἀνασχέσεως τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

Δυστυχῶς ὁ Mill δὲν ἐπροχώρησε ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς ταύτης περισσότερον, ἵνα μᾶς διατυπώσῃ τὴν σημασίαν τῆς ροπῆς πρὸς κατανώσειν καὶ τὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἐπὶ τοῦ Wages Fund. Θὰ ἦτο ἴσως ἡ σύλληψις αὕτη ἐκείνη, ἥτις κυρίως θὰ ἔφερε τὸν Mill ἐγγύτερον τοῦ Keynes, ὡς τοῦτο συνέβη μὲ τὸν Malthus, τοῦ ὁποῖου ἡ ἄποψις περὶ ὑποκαταναλώσεως ἐγέννησε τὰς κενύσιανὰς ἀναλύσεις ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος καὶ τῆς ἀπασχολήσεως.

1) J. Spengler : Op. cit. σελ. 149.

Ὁ Mill ἐπίσης, ἀποδεχθεὶς καὶ οὗτος τὴν ἐκ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ πτώσιν εἰς τὰ κέρδη, ἔνεκα τῆς μεγαλυτέρας συμμετοχῆς τοῦ γαιοκτήμονος εἰς τὸ προϊόν, προέβαλλεν ὡς μέσον ἀποφυγῆς μιᾶς τοιαύτης ζοφερᾶς διὰ τὴν οἰκονομίαν καταστάσεως ἐκτὸς τῆς ἀποικιοποιήσεως καὶ τὴν μετάναστευσιν, καὶ τὰς εἰς τὰς ξένας χώρας ἐπενδύσεις, παραλλήλως μὲ ἓνα συνεχῶς ἐνθαρρυνόμενον ἐμπόριον καὶ διεθνῆ καταμερισμὸν τῶν ἔργων.

Τοιαῦται ὑπῆρξαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν κλασσικῶν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, οἵτινες μολονότι δὲν συνέλαβον ἰδιαιτέραν περὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως θεωρίαν, ὅμως, ἡ σημασία της δὲν διέφυγε τῆς προσοχῆς των, ἵνα διατυπώσουν τὰς γονίμους ἰδέας των.

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
1921 - 1968

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΤΕΡΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

20 ΤΟΜΟΙ ΔΕΜΕΝΟΙ ΜΕ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΤΩΝ, ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΥΛΗΣ

Τὸ Εὑρετήριον ὕλης καθοδηγεῖ ποικιλοτρόπως πρὸς πλήρη γνωσιολογίαν πάσης οἰκονομικῆς ἐννοίας καὶ προσανατολίζει πρὸς τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν.
Ἀπαραίτητον διὰ βοήθημα καὶ τεκμηρίωσιν πάσης οἰκονομικῆς ἐργασίας.

ΤΙΜΗ : ΔΡΧ. 3.000

Διὰ σπονδαστὰς καὶ ὑπαλλήλους ἔκπτωσις καὶ μὲ δόσεις.

ΓΡΑΦΕΙΑ : Πανεπιστημίου 42

ΤΗΛΕΦΩΝΑ : 616-997 καὶ 045-000